

Mevrouw de Rector Magnificus, Mevrouw de voorzitter van het College van bestuur, Mijnheer de Burgemeester, geachte toehoorders,

Die Gedanken sind frei, wer kann sie erraten,
sie fliehen vorbei wie nächtliche Schatten.
Kein Mensch kann sie wissen, kein Jäger sie schießen
es bleibet dabei: Die Gedanken sind frei!

Het is het eerste couplet van een lied in de Duitse taal over de vrijheid van gedachten. De tekst verscheen voor het eerst rond 1780 en voor het eerst gedrukt te vinden in *Lieder der Brienzer Mädchen*, gedrukt in Bern rond 1810. Het lied kreeg in de negentiende en twintigste eeuw bijval als protestlied tegen politieke repressie en censuur; in die zin was het ook populair bij verzetsgroepen tijdens het naziregime. Het lied verhaalt dat je altijd kan denken wat je wilt, dat niemand je denken en verlangen kan vangen of bestraffen en zo hoort het ook.

Die vrijheid van denken mag dan een niet te vangen goed zijn, het wringt als het in conflict komt met de dagelijkse praktijk, of, als we gedwongen worden om stelling te nemen of door onszelf of door onze omgeving. Dit zeker als dat is gericht tegen de gevestigde of opgelegde orde.

In deze lezing noem ik u enkele momenten waar dit heeft gespeeld en waar mensen voor duivelse dilemma's zijn gesteld. Ze moesten - veelal door het eigen kompas ingegeven - hun gedachten naar buiten brengen en er naar handelen op het gevaar af dat de jager ze wel kon schieten. Ik kom met name en dat zal u wellicht niet verbazen, gelet op mijn achtergrond als medicus met voorbeelden uit de geneeskunde, waarbij willens en wetens die vrijheid of duiding van gedachten op de proef is gesteld.

Als eerste neem ik u mee naar mijn jeugd jaren. Als 15-jarige-jongen zag ik in 1975 de film "Esther, voorgoed op reis". Een televisiespel geschreven door Dick Walda, gebaseerd op de ontruiming van de joods psychiatrische inrichting "Het Apeldoornse Bos" door de bezetter op 23 januari 1943.

De eerste helft van de oorlog zijn tot dan toe relatief ongemerkt aan het personeel en de patiënten voorbij gegaan. De inrichting ligt in het verstilte bos rond

Apeldoorn. De oorlogsberichten ten spijt, patiënten en personeel voelden zich er veilig. Het naziregime leek op afstand. Op 1 april 1942 wordt vrij onverwacht het niet-joodse personeel ontslagen. Joden mogen vanaf juni 1942 niet meer reizen, dus er komt geen bezoek meer en zo ontstaat een toenemend isolement van de inrichting.

In januari 1943 worden de ruim 1200 patiënten en 50 personeelsleden op transport gezet naar Auschwitz. Een deel van het joodse personeel wist aan dit transport te ontkomen en op tijd te vluchten. De film 'Esther voorgoed op reis' is een - naar hedendaagse maatstaven - wat langzaam ontluikend. Als jongen heeft de film grote indruk op mij gemaakt en weer toen ik hem opnieuw zag ter voorbereiding van deze lezing. De dilemma's van trouw en geneeskunde, liefde en opgedragen plicht.

Esther is een joodse verpleegkundige in deze inrichting. Zij maakt kennis met Leo die ook in de inrichting werkt en zij verloven zich. Als transport van de joodse patiënten dreigt ontspint zich een tweegesprek: kiezen voor onderduiken of trouw blijven aan de psychiatrische patiënten en meegaan op transport. Leo kiest voor onderduiken.

Het ongelooflijke gebeurt en alle 1200 patiënten en 50 medewerkers worden op transport gesteld. Niemand zal hiervan terugkeren. Het is een van de meest misdadige gebeurtenissen van de tweede wereldoorlog in Nederland, die door de geraffineerde efficiëntie van de bezetter vrijwel geruisloos heeft plaatsgevonden en daardoor als we niet oppassen in de vergetelheid zou kunnen raken. Door de ontruiming en het transport naar Westerbork en daarna naar Duitsland, waarbij Esther bij haar patiënten blijft, verliezen Leo en Esther elkaar uit het oog. Leo zal Esther nooit meer terugzien, hoewel hij tegen beter weten in een keer denkt haar te herkennen na de oorlog in een Amerikaanse toeriste. Echter Esther is voorgoed op reis. Zij kon de gedachten en plichten aan haar patiënten niet loslaten.

In het prachtige boek: "Vergeet nooit dat je arts bent" door Hannah van den Ende verhaalt de auteur de praktijk waarbij in plaats van patiënten te genezen het voor joodse artsen ten tijde van de oorlog soms meer aangewezen leek om ze zieker te maken, om daarmee te proberen transport te voorkomen. Het vertelt de lotgevallen van deze Nederlandse artsen ten tijde van repressie en terreur. Morele dilemma's en persoonlijke ervaringen komen aan bod: in hoeverre konden artsen

vasthouden aan hun arts zijn, en in hoeverre bleven zij trouw aan zichzelf en de eed van Hippocrates? En welk van deze gedachten deelden zij met de patiënt en hun familie laat staan met de buitenwacht?

In het boek van van der Ende richt zij zich op een dubbele queeste: joods zijn en arts in bedreigende tijden. Maar hoe lag dat bij de andere Nederlandse artsen?

Dat brengt mij bij het in de tweede wereldoorlog ontstane Medisch Contact. Om grip te krijgen op de medische stand wil de bezetter in Mei 1942 dat alle Nederlandse medici lid worden van een nieuwe artsorganisatie: de zogenaamde Artsenkamer. De Artsenkamer is een soort verlengde van de Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, maar dan volgens nazistische beginselen. Hiermee wilde de bezetter controle krijgen op de medici. De Artsenkamer wordt geen succes. Slechts een beperkt aantal artsen meldt zich. Het merendeel vindt de ideeën van de artsenkamer in strijd met de eed van Hippocrates en willen zich daarnaast niet identificeren met de bezetter. Vanaf 1943 wordt het lidmaatschap echter verplicht gesteld.

Een aantal artsen verdiept zich in de achtergronden van de acties van de bezetters en zo ontstaat Medisch Contact, een collectief verzet onder de Nederlandse medici. Het is meer een informatienetwerk in plaats van een organisatie van waaruit aanwijzingen komen over hoe je je moet gedragen in de conflictueuze situatie.

Volgens medisch-historicus van Lieburg heeft ik citeer 'Medisch Contact de Nederlandse medici vrij snel op één lijn gekregen'. Als reactie op het verplichte lidmaatschap van de Artsenkamer, roept Medisch Contact de artsen op afstand te doen van hun artsentitel. Tijdens de zogenaamde 'bordjesactie' plakken de Nederlandse artsen de titel op het bordje "arts" op de deur van hun praktijk af, om daarmee symbolisch afstand te doen van hun titel.

Zoals Dr. Buiskool een van de prominente leden van Medisch contact in een nog niet zo lang geleden gegeven interview fel roept: 'Als ik als arts lid moet zijn van de Artsenkamer, dan ben ik toch geen arts. Klaar! In de praktijk verandert er niets; de patiënten blijven gewoon komen en worden behandeld.' Er is immers geen afstand gedaan van de artsenbevoegdheid.

De situatie van huisartsen verschilt hierbij van die van medisch specialisten op één wezenlijk punt. Waar de huisarts in die tijd vrijwel zonder uitzondering een zelfstandige praktijk voert, heeft de medisch specialist in het ziekenhuis te maken met de directie van een ziekenhuisorganisatie.

En als de directies in Nederland in toenemende mate wordt vervangen door NSB'ers, zien veel specialisten zich geplaatst voor de keus: doorwerken of ontslag nemen? Wie kan je vertrouwen? Sommigen nemen gelijk ontslag, anderen blijven in het patiënten belang aan. Dat wordt ze door de ontslagnemers kwalijk genomen en daarover ontstaat na de bevrijding natuurlijk discussie. Wat was goed, wat was fout?

Duitsers wel of niet behandelen is voor de meeste artsen echter geen vraag: altijd behandelen zonder aanzien des persoons. Van Lieburg noemt het verzet van Medisch Contact verzet tussen aanhalingstekens. Ik citeer: Het woord verzet roept een sfeer op van mensen die met getrokken geweer door de straten gaan. 'Het gaat hier toch meer om het niet meedoen aan een organisatie die is gericht op andere idealen dan die jouw artseneed je ingeeft.' Het is meer de collectieve weigering in een bepaalde richting te bewegen. Einde citaat.

Hoe was dat in Leiden en in het bijzonder in het toenmalige academisch ziekenhuis Leiden? Voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog waren er de nodige bedenkingen over de robuustheid van de academische Leidse samenleving. Zo noemde rector magnificus Barge: de toenemende "paroxysmale frivoliteit", Tendeloo: de academie met een geest die hoe langer hoe leger en verwarder werd en Huizinga had het over een bezeten wereld met overspecialisatie en gebrek aan metafysische diepgang waar men zich zelfs overgaf aan Jazzmuziek.... Die - laten we het noemen naar die tijd academische vrije moraal - was het vertrekpunt van het formuleren van gedachten hoe met het nazistische gedachtengoed vanuit de academie en het academisch ziekenhuis om te gaan.

Voor het uitbreken van de oorlog waarschuwde rector magnificus Barge al dat wie politieke propaganda bedreef tuchtmaatregelen kon verwachten en wie een bepaalde bevolkingsgroep beledigde met het strafrecht te maken kreeg.

Bij de uitbraak van de oorlog werden slachtoffers volgens de eed van Hippocrates allen in het AZL verpleegd en verzorgd. Eerst zij aan zij, totdat gewonden van de

verschillende partijen elkaar te lijf gingen in het ziekenhuis. Weldra ontstond als gevolg een aparte Duitse afdeling. Er werd verlangd van de medici dat zij een ariërverklaring zouden ondertekenen wat leidde tot twistgesprekken in de faculteit. Sommige tekenden; anderen onder protest, weer anderen namen ontslag of pleegden zoals de Joodse privaattoestant Eugen Marx zelfmoord.

In september 1941 vroeg men zich af of collectief ontslagnemen niet de beste maatregel zou zijn. Pikant te noemen is dat de enige Duitser verbonden aan de faculteit Siemens, die eerder voor de tweede wereldoorlog de nazi's een warm hart toedroeg na binnenvallen van de Duitsers een ferm anti-Duits standpunt innam. Tijdens deze collectieve ontslag discussie toonde hij het meest verstrekkende standpunt: "Ich nicht". Ik kom hier later op terug. Uiteindelijk zou hij door de bezetter afgevoerd worden eerst naar de gevangenis in Scheveningen en later naar een Gijzelaarskamp in Haaren.

Tallose hoogleraren waaronder de oud-rectoren Barge en Flu, maar ook Kuenen, de Jongh, Bok, Lignac, Rademaker en vele anderen namen ontslag. Een aantal van deze namen komen later terug. De klinische hoogleraren zouden ten dele hun poliklinische praktijk aan huis voortzetten, ingegeven door behalve hun gevoelde medische plicht ook de noodzaak om in een inkomen te voorzien. In februari 1942 kreeg de directeur Maas van het AZL de opdracht om een bordje "verboden voor joden" bij de ingang van het ziekenhuis te plaatsen. Maas vond dit ethisch onaanvaardbaar en het faculteitsbestuur in strijd met de beginselen van medische ethiek tot grote ontzetting van de door de bezetter benoemde president-curator: het NSB lid de Ruyter van Steveninck.

Op het terrein van het AZL waren uitersten vindbaar; Het zgn. Groene huisje - de oude bouwdirectieket - een trefplaats en daarmee brandhaard van het verzet. Onderduikers die verborgen waren op zolders van de paviljoens. Cardioloog Snellen, voorman van Medisch Contact in Leiden die joodse kinderen in huis vlak naast het AZL verborg via het onderduikdistributiecentrum voor joodse kinderen gerund door de afdeling neurologie. Maar er waren ook nazie sympathiserende afdelingen zoals de gynaecologie waar joodse vrouwen die gemengd gehuwd waren verplicht werden gesteriliseerd en ook het psychiatrisch ziekenhuis in Oegstgeest kent geen smetteloos dossier.

Duidelijk is dat deze heterogene setting met een opgelegde sterk gecentraliseerde nazi-lievende leiding letterlijk levensgevaarlijk was en boven op de medisch

morele persoonlijke afwegingen ook vanwege de instellingsgebondenheid dilemma's voor de medisch specialisten met zich meebracht.

Anderen zetten de wetenschap in om een draai ten goede te geven en zo aan de deportatie terreur te ontkomen. Dit wordt o.a. verhaald in het boek "Ontjoodst door de wetenschap" samengesteld door Machteld Roede en Jaap Cohen. Hierin een treffend verhaal: In de zomer van 1943 verscheen vanuit de Universiteit van Amsterdam een rapport getiteld, "Die Anthropologie der sogenannten portugiesischen Juden in den Niederlanden". Het was opgesteld door de fysisch antropoloog Arie de Froe. De conclusie van zijn werk luidde dat Portugese Joden tot het westmediterrane of het alpiene ras behoorden, wat impliceerde dat zij 'gesperrt' waren ofwel uitgesloten van deportatie. Ook met individuele attesten heeft De Froe in de Tweede Wereldoorlog veel joden weten te 'ontjoodsen'. Tegen de verdrukking in heeft hij zijn wetenschappelijke expertise bewust gebruikt om mensenlevens te redden. Het verhaal van De Froe is ook interessant in het licht van de hedendaagse discussies over wetenschappelijke en professionele integriteit. Is het mogelijk in tijden van oorlog om waardevrije wetenschap te bedrijven? Gaat menselijke integriteit boven de professionele?

Ook uit Leiden kwamen er krachtige geluiden om de rassenleer onwetenschappelijk te verklaren. Professor Barge was vanwege zijn taalvirtuositeit een veel gevraagd redenaar, en door zijn levendige colleges populair onder de studenten. Op 26 november 1940, precies op het uur dat Cleveringa zijn beroemde rede van afkeuring uitsprak over het ontslag van zijn joodse collega Meijers, maakte hij in een publiek college in scherpe en heldere bewoordingen korte metten met de opvattingen van de nazi's over de rassenleer. Hij maakte door middel van een wetenschappelijk betoog duidelijk dat het "Joodse ras" en het "Duitse ras" niet bestaan. Het college deed veel stof opwaaien bij medische studenten, die uiteindelijk besloten zich bij de staking van de rechtenstudenten aan te sluiten. Het was voor de aanwezige studenten een onverwachte, en onvergetelijke gebeurtenis. Een van hen, de latere hoogleraar Willy Hijmans, herinnert zich: 'Je dacht geen moment: "Die man gaat buiten zijn boekje". Zijn boekje was erfelijkheid, anatomie, en daar hield hij zich aan. Hij hield een zuiver wetenschappelijk betoog, heel beslist.

Rondom deze dagen gaan de gedachten vaak uit naar wat Nederland is overkomen en dat leidt tot een eenzijdig beeld. Bewust koos ik in de aanvang voor

een internationale tekst omdat vrijheid van denken los van achtergrond iets is wat geen grenzen een helaas ook geen specifiek tijdvak kent.

Beklemmend wordt dat verwoord in het boek "Ich Nicht" van Joachim Fest. Ik noemde het al even. Fest werd geboren in Berlijn als zoon van een leraar, die zich vanaf 30 januari 1933, de dag waarop Hitler aan de macht kwam, tegen de nieuwe machthebbers verzette. In februari 1933, Joachim was zeven jaar oud, werd zijn vader ontslagen en begon een strijd om de nazitijd te overleven.

Allesoverheersend in Joachims jeugd is zijn vader, die zich met en soms ondanks zijn gezin koppig verzette. De vader van Joachim was een hevige tegenstander van de Nieuwe Orde. Hij ontzegde Joachim daarom de inschrijving bij de Hitlerjugend en behoedde hem zo voor het nazistische gedachtengoed. De karakters van zijn ouders, zijn ontwikkeling als puber... "Ich nicht" is een verslag van leven op het scherpst van de geschiedenis en een blik op de weinig belichte groep die zich in Duitsland tegen de nazi's keerde. Maar vooral de belichaming van de gedachte dat je zelfs onder de meest extreme omstandigheden integer kunt blijven. Fest betoogde in diverse kranten dat bijvoorbeeld de kritiek van Gunter Grass op de collectieve Duitse schuld meer tot moralisme leidt dan tot besef van persoonlijke verantwoordelijkheid.

G 8581 in zwarte drukletters op een strookje katoen. Het zal u niet veel zeggen. Het zit in de rechter lade van mijn bureau in een vergeeld doosje van karton. Daarop gedrukt: Gevaert process Ortho 19. Veelzeggend een doosje voor foto afdruppapier: papierformaat 13 maal 18 alsof het bedoeld is als document van een verleden. In dit doosje ook een krantenknipsel uit 1944: ik citeer hieruit: "In de avonden van 3 januari 1944 is te Leiden op de directeur van het arbeid bureau Diederichs een moordaanslag gepleegd. Diederichs werd op de openbare weg zwaargewond door een van achter op hem gelost pistoolschot. Het was zo schrijft de krant een misdrijf uit politieke motieven. Er werd een avondklok in Leiden ingesteld. Bovendien werd een 50-tal inwoners der gemeente Leiden gearresteerd van wie op grond van hun politieke gezindheid moet worden aangenomen dat zij de "laffe moordaanslag goedkeuren". Tijdens de arrestatie aldus de krant boden 3 personen tegenstand respectievelijk trachten te vluchten waarbij zij werden neergeschoten" einde citaat.

De geschiedenis weet wel beter. Het waren de conrector van het stedelijk Gymnasium Chris de Jong, de huisarts Hans Flu, zoon van de voormalige en hiervoor al genoemde rector magnificus van de universiteit en het hoofd van de school van de eerste Leidse Schoolvereniging Harmen Douma, die door de SS werden vermoord. Het was een liquidatie in koelen bloede ten gevolge van een zogenaamde Silbertanne-actie.

Deze represaillemaatregel was door Reichskommissar für das Sicherheitswesen Rauter ingesteld. Bij elke aanslag of moord op een Duitsgezinde Nederlander zouden drie prominente Nederlanders worden geliquideerd ten behoeve van het afschrikkende effect op de bevolking. Er waren lijsten met de bezetter onwelgevallige personen aangelegd en in die lijsten waren vooraf met een dennentakje de namen gemarkeerd wie als eerste in aanmerking kwamen voor liquidatie. Aan deze markering dankt deze maatregel zijn naam. De overige op de lijst werden opgepakt als zogenaamde gijzelaar.

Onder de 50 gevangen bevonden zich onder andere de hoogleraren oud-rector magnificus Flu, Bok, Blok en Weststrate en Professor Cleveringa die voor de tweede keer in de tweede wereldoorlog weggevoerd en geïnterneerd werd: ditmaal naar Sint Michelgestel. Kees Schuyt schrijft hierover in zijn biografie over Cleveringa: Misschien is deze 4de januari een nog belangrijker dag in het leven van Cleveringa dan 25 of 26 november 1940. Nu beseftte hij, in zijn eigen woorden, 'dat dit het einde' zou kunnen zijn (einde citaat). Hij hoefde niet veel te pakken. Zoals hij in zijn Gedenkschriften hierover zelf schreef: Na mijn vrijlating uit de gevangenis in Scheveningen in 1941... had ik steeds een koffer gepakt klaar gehad. En toen de Duitse politie bij hem aanbelde schrijft hij: Ik behoefde dus niet veel te pakken en kon mij beperken tot het afscheid van vrouw en kinderen'.

Er komen twee namen voor op de lijst die mij dichter raken: mijn grootvader en G 8581, het gevangene nummer ooit als katoen strookje gestikt op het gevangepak van mijn vader. Zij hebben beiden de internering in respectievelijk Sint Michelsgestel en SS-Konzentrationslager Herzogenbusch (beter bekend als kamp Vught) overleefd anders zou ik hier niet hebben gestaan. Drie mensen zonder aanklacht of proces neergeschoten, vermoord en 47 geïnterneerd waarvan gelukkig een deel teruggekomen, anderen net als Esther voorgoed op reis. Vanwege anti-Duitse, nee vanwege anti-nazistische gedachten en trouw aan hun gedachten.

Hoewel we vandaag stilstaan bij de verschrikkingen van de tweede wereldoorlog lijkt de wereld niet veel te hebben geleerd. Oorlog gaat gepaard met vluchtelingen. De vluchtelingencrisis is een van de grote vraagstukken van deze tijd: hoe kunnen we in Nederland en in Europa vluchtelingen de hulp bieden die ze nodig hebben en wat hebben we geleerd van de geschiedenis? Ik vrees niet voldoende.

De internationaal voorzitter van Médecins Sans Frontières Professor Joanne Liu, hield op deze plaats in 2016 haar Cleveringa-oratie getiteld “whose lives matter”. Dr. Liu, een Canadese kinderarts gaf op doortastende wijze leiding aan haar medewerkers die ambulante zorg verleenden en hulp boden aan vluchtelingen met lichamelijke of psychische problemen in de moeilijkste omstandigheden en zonder aanzien des persoons.

Dergelijke voorvechtsters en organisaties verdienen het grootste respect en we moeten ons ook realiseren dat ze essentieel zijn voor de strijd tegen niet menselijke en soms onzichtbare vijanden. Zo werd in 2014 met groot gevaar voor eigen leven door leiderschap gebaseerd op overtuiging de wereldwijde Ebola-uitbraak bedwongen maar ook bij andere rampen kon de wereld op de inzet van Médecins Sans Frontières rekenen. En recent nog met de eerste fases van de COVID epidemie. Niet vaak is niet de mens de bron van het te bestrijden kwaad. Ook niet vaak wordt de onbaatzuchtige en directe deling van de vroege ervaringen en protocollen in het Engels van de Chinese collega's in de Covid bestrijding van het eerste uur verhaald. Zij hebben door het vroeg delen van hun kennis en ervaring de collega's hier in Europa en in Amerika heel erg geholpen. Dit gebeurde terwijl deze openheid niet altijd in dank afgenomen werd door hun overheid.

De golf van open access literatuur die over de wereld spoelde heeft gemaakt dat we onbedaarlijk snel de situatie redelijk in de hand hebben weten te krijgen. Eenieder in de zorg deelden zijn of haar gedachten. Die gedanken sind frei. We leunen internationaal op de schouders van vaak anonieme mensen met principes, die bereid zijn om veel te offeren, soms wellicht te veel. De long covid epidemie onder hulpverleners verdient daarbij aandacht.

Na de oorlog is voor een grote groep mensen de oorlog en haar verschrikkingen nog lang niet over. Leiden of eigenlijk Oegstgeest heeft een traditie in de studie en de behandeling van posttraumatische stress ervaringen. Ik noem Professor Bastiaans geroemd en verguisd door zijn erkenning van en experimentele

behandeling van het KZ-syndroom. Recent kwam een boek uit over Bastiaans en zijn therapie, geplaatst in de controverses van zijn tijd maar met een doorblik naar het heden en de huidige in opgang zijnde therapieën m.b.v. een vergelijkbaar medicament MDMA: Bevrijd. Het concentratiekampsyndroom en de LSD-behandeling van Jan Bastiaans.

De stoere Canadese VN generaal Roméo Dallaire leidde in 1994 de VN-vredesmissie in Rwanda. Hij kon niet voorkomen dat zich onder zijn ogen een genocide voltrok waarbij 800.000 mensen de dood vonden. In zijn Cleveringa-oratie "Are all Humans Human? Ethical Responsibility in a New World Disorder" vertelde de Canadese generaal openhartig over zijn gruwelijke ervaringen en het trauma dat hij eraan overhield. Zijn boek *Oog in oog met de duivel* is niet iets om voor het slapen gaan te lezen maar wel iets om onze ogen geopend te houden over wat oorlog eigenlijk is.

Het is een heftig verhaal over de Rwandese genocide. Waarom is het zo belangrijk dat we deze gruwelijke verhalen blijven herhalen? Zoals Dallaire stelt het is belangrijk om het *verhaal* van de genocide niet laten sterven. Hij schrijft in zijn rede: "Na de Holocaust zeiden we 'dit nooit meer', maar het is overduidelijk dat we die belofte niet hebben waargemaakt".

Sterker nog: de internationale gemeenschap heeft niet eens haar best gedaan om de slachting in Rwanda te voorkomen of te stoppen. En als we er niet over blijven praten, zal dit verhaal verdwijnen. Het is essentieel om de verloren levens te blijven herinneren, en bovendien om ze te blijven gedenken als mensen zoals jij en ik. Alleen verzoening kan een toekomstig conflict voorkomen." Einde citaat.

Hij ging uiteindelijk de geschiedenisboeken in als de commandant die bleef. De vredesmissie waarover hij het bevel voerde werd teruggeroepen om de veiligheid van de soldaten te waarborgen, maar samen met een deel van de troepen besloot hij dit bevel naast zich neer te leggen: om Rwanda niet in de steek te laten. Ik citeer 'Net als Cleveringa zag ik een grote ethische verantwoordelijkheid om niet te gehoorzamen'.

Naast dit principiële standpunt tegen de leiding van de VN is er nog een heel opmerkelijk punt. Hij was een van de eerste hoge bevelhebbers die openlijk aangaf aan een posttraumatische stressstoornis te lijden, zelfs zo ver gaand dat hij probeerde een aantal keren een eind aan zijn leven te maken. Het was van groot

belang dat een tweesterren generaal zich uitsprak om de taboes te doorbreken. Hij hield zijn collega's voor dat het hoge zelfmoordcijfer onder soldaten een direct gevolg was van hun deelname aan buitenlandse missies. Dat maakte veel mensen boos, maar kweekte daardoor ook bewustzijn. En nog belangrijker: hij sprak zich uit vanuit zijn positie en voelde het als zijn verantwoordelijkheid.

En wie dacht dat oorlog ver weg was en schoner, is de afgelopen maanden ruw uit dit sprookje van naïviteit ontwaakt. Laten we op tijd stilstaan wat er nog op de burgers en soldaten afkomt als het verschrikkelijke conflict in de Ukraine hopelijk spoedig ten einde is en ons niet alleen richten op economisch en fysiek herstel. Dan kunnen we laten zien dat herdenken en denken ons soms **wel** iets leert.

Ik begon deze rede met het eerste couplet van "Die Gedanken sind frei". Een lied in diverse omstandigheden van hoop. Een verwoording van ons Praesidium Libertatis in een andere context maar ook als leidraad. Op uw stoel ligt de tekst van twee coupletten uit het lied. Met het eerste couplet begon ik deze rede. Mag ik u tot slot vragen met mij het laatste couplet hardop te lezen:

Und sperrt man mich ein - im finsternen Kerker,
das alles sind rein - vergebliche Werke;
denn meine Gedanken zerreißen
die Schranken und Mauern entzwei:
die Gedanken sind frei.

Ik heb gezegd.

Bronnen en citaten o.a. uit:

- M. van Baarsel. Geleerde zorgen. Twee eeuwen academische geneeskunde in Leiden.
- L. van Bergen. Bevrijd. Het concentratiekampsyndroom en de LSD-behandeling van Jan Bastiaans
- H. van den Ende. Vergeet niet dat je arts bent. Joodse artsen in Nederland 1940-1945
- J. Fest Ich nicht. Erinnerungen an eine Kindheit und Jugend
- P. Flu, H. de Jong, M. van der Stoel, F. de Vos. Leiden, 4 januari 1944
- J. van de Mortel. Kamp Vught. Januari 1943-september 1944

- K. Schuyt. R.P. Cleveringa. Recht, Onrecht en de vlam der gerechtigheid.
- K. Schuyt, I. Sluiter (red). Cleveringa's koffer. Recht, vrijheid en verantwoordelijkheid.
- R.E. Taselaar. De aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau op 3 januari 1944 en de gevolgen daarvan. In: Leids Jaarboekje 2004; pp 194-218
- J. Visser, B.Crul, I. Lutke Schipholt, E. Nyst (red). Witte Jassen en Bruinhemden. Nederlandse artsen in de tweede wereldoorlog.
- D. Walda. Esther voorgoed op reis (televisiespel)